

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Europa in crisis: democratische lessen van Robert Schuman

Robert Schuman, een van de stichters van Europa, heeft altijd benadrukt dat de moderne democratie gelijke rechten erkent voor iedereen, zonder uitzondering. Hij toonde aan dat de democratie haar ontstaansreden te danken heeft aan het christendom. De christelijke traditie heeft haar onuitwisbare sporen, zoals de gelijkheid van de natuur van alle mensen, de menselijke waardigheid en de voorrang van innerlijke waarden, in de Europese cultuur achtergelaten. Op die manier maakt het christendom deel uit van ons Europese DNA, ongeacht ons geloof of ongeloof.

door *Margriet Krijtenburg*

De auteur is op 11 september 2012 gepromoveerd aan de Universiteit Leiden op het proefschrift *Schuman's Europe. His frame of reference.*

DE EU HEEFT DE NOBELPRIJS VOOR DE VREDE 2012 gewonnen. Dit roept op tot een stilstaan bij de reden van en visie op de Europese eenwording, om er mogelijkwerwijs lering uit te trekken. Hoe kan dit beter dan door het gedachtegoed te bestuderen van de ‘vader van Europa’, Robert Schuman (1886-1963), toentertijd minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk? Het kan ons dichter bij de oorzaak van de huidige crises brengen en daarmee helpen een begin van een mogelijke oplossing te vinden. Er kan met reden beweerd worden dat een uitreiking van de Nobelprijs aan Schuman indertijd, als de initiator van deze vrede tussen de EU-lidstaten, meer op haar plaats zou zijn geweest. Het aanvangen met de Europese eenwording, zo kort na de Tweede Wereldoorlog, is namelijk, objectief gesproken, een

enorm heldhaftige daad geweest, die getuigde van diepe menselijkheid en verstandigheid. Het is immers nogal wat om een aartsvijand voor meer dan duizend jaren (sinds het Verdrag van Verdun in 843) niet alleen te vergeven, maar zelfs de helpende hand toe te steken om samen een vredesproject te beginnen – en dan ook nog eens een project met betrekking tot materialen die voor die tijd altijd aanleiding hadden gegeven tot oorlog voeren, te weten kolen en staal. Deze materialen veranderden van instrumenten voor oorlog in instrumenten voor vrede, want er werd nu op een supranationale manier – dat wil zeggen boven de afzonderlijke nationale belangen uit – samengewerkt op het gebied van kolen en staal, waardoor oorlog niet alleen ondenkbaar werd, maar ook onmogelijk. Een dergelijke supranationale constructie is door Schuman geïntroduceerd en is uniek in de wereldgeschiedenis. Om het moedige van deze stap nog eens extra te benadrukken, hoef je alleen maar te bedenken dat deze werd gezet in een tijd van enorme tegenwerking en verzet. De mensen voelden niets voor verzoening met een land dat in de loop der jaren miljoenen van hun burgers de dood in had gestuurd. De nationalist, gaullisten en communisten waren fel tegen.

En toch was deze verzoening de enige manier waarop de vrede op het Europese continent gewaarborgd kon worden. Er is in de hele voorgaande Europese geschiedenis van meer dan 2000 jaar nog nooit zo lang vrede geweest tussen de 27 landen die nu tot de EU behoren.

SCHUMANS VISIE

Robert Schuman, bij uitstek de architect van de Europese eenwording, stelde de mens centraal in het streven naar politieke eenwording door middel van economische samenwerking. Hij maakte daarbij, zoals eerder vermeld, gebruik van een supranationale structuur om de vrede tussen de deelnemende landen veilig te stellen. Dit proces zou zijns inziens generaties duren, omdat de psyche van de mens een snelle integratie eenvoudigweg niet aan zou kunnen. Te snelle integratie zou het voortbestaan van de gemeenschap in gevaar kunnen brengen. Het gemeenschappelijk spirituele en culturele erfgoed van de Europese landen, de Grieks-Romeinse traditie en de joods-christelijke wortels, was voor hem dé reden om tot eenwording te komen.¹ De eenwording die Schuman al jaren nastreefde en voor ogen had was – en is – daarmee echter geen christelijk project. Wel kan gesteld worden dat de integratie vanuit Schumans katholieke levensbeschouwing, en vanuit die van de andere founding fathers, tot stand is gekomen. Vergeving, verzoening en effectieve solidariteit zijn daar concrete uitingen van. Dit gemeenschappelijk spiritueel en cultureel erfgoed lijkt veel mensen niet meer aan te spreken. En tóch zal, wanneer we

vanuit Schumans referentiekader redeneren, al het goede dat de integratie teweeg heeft gebracht daar een indirect gevolg van zijn. De financiële crisis en het gebrek aan solidariteit en aan vertrouwen bij de burger zijn daarentegen vanuit zijn referentiekader geredeneerd een indirect gevolg van het voorbijgaan aan deze ‘raison d’être’ van de eenwording. Alvorens hier verder op in te gaan, wil ik kort twee thema’s, het huidige democratisch tekort en de geboorte van de democratie volgens Schuman, commentariëren, omdat de democratie een kernwaarde is van Schumans visie op Europa en omdat ook deze gelieerd is aan de bron van het spiritueel en cultureel erfgoed.

DEMOCRATISCH TEKORT EN SCHUMANS DEMOCRATIE

Het democratisch deficit waar de EU van wordt beticht omdat zij over de hoofden van de burgers heen haar besluiten zou nemen of neemt, is weliswaar enigszins teruggeschoefd met het Verdrag van Lissabon, maar is daarmee nog niet opgelost. Al is het waar dat de nationale staten sinds dit Verdrag meer betrokken worden bij de besluitvorming en dat het Europees Parlement aanzienlijk meer invloed heeft verworven, toch is deze lichte tegemoetkoming aan democratische besluitvorming in de zin van ‘een (bredere) meerderheid beslist’ niet gelijk aan de volledige transparantie en het soort democratie dat Schuman voor ogen had. Het Europa dat Schuman voor ogen had, is opgebouwd uit parlementaire democratieën, waarbij iedere staat zijn eigen democratische rechten en regels heeft en alleen dát deel van zijn soevereiniteit overhevelt aan de Hoge Autoriteit (de tegenwoordige Europese Commissie) dat de gemeenschappelijke interesses van alle lidstaten betreft en beschermt. Op deze manier krijgt het subsidiariteitsprincipe een duidelijk gezicht. Wat plaatselijk geregeld kan worden, wordt plaatselijk geregeld; wat door de staat kan gebeuren, gebeurt door de staat; en de problemen die te groot zijn voor de staat worden op

*Onze volksvertegenwoordigers
bevorderen met
zevenmijlslaarzen het
Europese integratieproces*

Europees niveau zo veel mogelijk opgelost. Zo dient de gemeenschappelijke Europese democratie een verantwoorde en steeds zichtbare vorm aan te nemen. Wat we heden ten dage echter zien is dat onze vertegenwoordigers met zevenmijlslaarzen vanuit Europees perspectief

het integratieproces bevorderen en vanuit hun panoramisch gezichtspunt de burger, die zij zelf ook zijn, alleen nog vanuit Europees, economisch en politiek oogpunt lijken te bekijken, waarbij ze geen rekening houden met

de snelheid van de integratie en of die psychologisch wel verantwoord is. Het is de vraag of deze Europese democratie dus inderdaad wel zo democratisch is en of iedere beslissing op hoog niveau inderdaad alle lidstaten tenminste op den lange duur ten goede komt. De introductie van de euro zonder dat de economieën van de landen op orde waren, lijkt een voorbeeld van verkeerd democratisch handelen.

Schuman zegt over democratie het volgende: ‘Allereerst zullen we het eens moeten worden over wat “democratie” inhoudt. Wat een democratische staat met name karakteriseert, zijn de doelen die hij zichzelf stelt en de manier waarop deze tot stand komen. De democratie is er voor het volk en dient zich overeenkomstig te gedragen. Ik kan er geen eenvoudiger en minder wetenschappelijke definitie van geven. Hij is nauw verwant aan de definitie van president Lincoln: “Een regering van het volk, door het volk en voor het volk.”’

In de democratie van Schuman staat het volk, de mens, centraal, en wel de mens als vrij, sociaal wezen in zijn transcendente dimensie, waar solidariteit met de ander, ook over de grenzen heen, een logisch gevolg van is. Economische welvaart zal daarbij een middel – geen doel! – zijn om de mens te helpen om gehoor te geven aan zijn ontplooiing die vergezeld gaat van gemeenschapszin. Het is een definitie die voortkomt uit het spiritueel en cultureel erfgoed waarop onze rechts-, onderwijs- en zorgsystemen zijn gebouwd en waarvoor Schuman teruggrijpt naar de christelijke geboorte van de democratie.

DE GEBOORTE VAN DE DEMOCRATIE: EEN CHRISTELIJKE WORDINGSGESCHIEDENIS

Schuman toonde aan dat de democratie zoals we die vandaag de dag kennen, haar ontstaansreden te danken heeft aan het christendom, en niet aan de Griekse democratie, zoals vaak wordt aangenomen (al zal het Griekse systeem waarschijnlijk wel zijn sporen hebben nagelaten in de vormgeving van het huidige democratische bestel). De Griekse democratie ontkende namelijk de gelijkheid van alle mensen, zonder uitzondering, en was alleen van toepassing op degenen die van geboorte tot de elite behoorden. Tegelijkertijd kan democratie echter niet gescheiden worden van het Grieks-christelijk erfgoed dat er volgens kardinaal Ratzinger, nu paus Benedictus XVI, als prepolitiek fundament aan voorafgaat. Volgens hem is democratie gebaseerd op een daaraan voorafgaande en bestaande natuurwet die op zijn beurt weer voorafgaat aan elke willekeurige positivistische wet, die door menselijke wetgevers is gemaakt en afgekondigd. Mensenrechten maken een fundamenteel deel uit van de natuurwet.² Over de relatie tussen christendom en democratie zegt Schuman: ‘De democra-

tie heeft zijn bestaan te danken aan het Christendom. Ze werd geboren op de dag dat van de mens verwacht werd dat hij tijdens zijn aardse bestaan zijn beste beentje voor zette. Vóór Christus waren dergelijke ideeën nog nooit geuit. De democratie is dus chronologisch gezien aan de Christelijke leer gerelateerd. Ze heeft er na heel wat vallen en opstaan langzaam maar zeker vorm door gekregen, al ging het soms gepaard met mislukkingen en een terugvallen in barbaarsheid. [...] Het Christendom leerde dat alle mensen van nature gelijk zijn, kinderen van dezelfde God, verlost door Christus, ongeacht ras, huidskleur, sociale status of beroep. De universele wet van de liefde en de naastenliefde maakte iedere mens tot onze naaste, en sindsdien zijn de sociale relaties in de christelijke wereld hierop gebaseerd. Al zijn onderricht en de praktische gevolgen ervan hebben de wereld voorgoed veranderd: deze revolutie heeft haar inspiratie gevonden in het evangelie, dat langzaam maar zeker opeenvolgende generaties heeft gevormd, zij het soms na heftige strijd. Christelijke ideeën hebben in het onderbewustzijn van de mensen doorgeleefd en mensen beïnvloed die niet langer een dogmatische religie beoefenden, maar desalniettemin geïnspireerd werden door de belangrijkste principes van die religie. Deze principes zijn de kenmerken van onze beschaving geworden, op grond waarvan de rationalisten van de achttiende eeuw de mensenrechten en de rechten van de burger, die beide in wezen christelijke rechten zijn, verkondigden en populair maakten.³

Schuman benadrukte dat de moderne democratie gelijke rechten erkent voor iedereen, zonder uitzondering. Zoals in het citaat naar voren komt heeft het christendom zijn onuitwisbare sporen, zoals de gelijkheid van natuur van alle mensen, de waardigheid van het werk en de voorrang van innerlijke waarden, in de Europese cultuur achtergelaten en maken die deel uit van ons DNA, ongeacht ons (on)geloof. Verder benadrukte hij de universele wet van de naastenliefde die ieder mens in onze naaste verandert en ertoe heeft geleid dat hierop de sociale relaties in een christelijke wereld zijn gebouwd. Schuman beschouwde een democratie waar de mensen niet als gelijken worden gezien als een karikatuur van een democratie die vroeg of laat in een tirannie of anarchie zou vervallen.⁴ Evenals zijn tijdgenoot Bergson lag voor Schuman de morele autoriteit bij de Kerk en haar onderricht.⁵ Schuman voegde hieraan toe dat het christendom niet alleen het beoefenen van religieuze rituelen was en het verrichten van goede daden, maar dat het bovenal ook een leer was die, tenminste in zijn algemene principes, het morele handelen op alle terreinen moest bepalen. De Kerk waakt over de essentiële belangen van het individu: zijn vrijheid, zijn waardigheid en zijn ontwikkeling, en stelt zich teweer tegen alles wat daartegenin gaat.⁶

Schuman ziet Europa als de plaats waar de democratie haar totale ontwikkeling moet vinden, juist omdat Europa het continent is waar het christendom het hoofdbestanddeel uitmaakt van het culturele erfgoed. Het is volgens hem logisch dat het vanuit Europa naar andere continenten uitwaaiert wanneer en als die daar klaar voor zijn.⁷

Met betrekking tot het christendom benadrukt Schuman dat het niet, maar dan ook nooit, geïntegreerd moet worden in een politiek systeem. Het mag daarom ook nooit geïdentificeerd worden met wat voor regeringsvorm dan ook, hoe democratisch deze ook mag zijn. Hij legt de nadruk op de scheiding van Kerk en Staat en zegt hierover: ‘We moeten onderscheiden wat Caesar en wat God toebehoort. Elk van deze twee machten heeft zijn eigen verantwoordelijkheden. De Kerk moet ervoor zorgen dat de natuurwet en de geopenbaarde waarheden gerespecteerd worden: zij mag echter niet oordelen over concrete keuzes die gemaakt worden uit praktische overwegingen vanwege gelegenheden die zich op dat moment voordoen of die het gevolg zijn van psychologische en historische ontwikkelingen. De verantwoordelijke taak van de politicus bestaat erin deze twee ideeën van verschillende orde, het spirituele en het seculiere, met elkaar te verzoenen en in een vaak delicate maar noodzakelijke synthese samen te brengen. De problemen waar we mee te maken hebben en de keuzes die we moeten maken, brengen onze levens vaak in verwarring, met name wanneer er sprake is van een stevige controverse. Er is echter geen conflict waarbij deze twee imperatieven betrokken zijn dat onoplosbaar is, aangezien een ervan een onveranderlijke leer van principes betreft en de ander het wijs omgaan met veranderende omstandigheden in het leven van volkeren en individuen.’⁸

Schuman verklaart aldus dat de scheiding tussen Kerk en Staat uit hun verschillende taken bestaat en dat de twee elkaar dienen aan te vullen. Het is de taak van de Kerk om de Staat een spiegel voor te houden. Het is de taak van de Staat om rekening te houden met die spiegel bij zijn besluitvorming. De Kerk heeft als ‘bewaker van de moraal’ een onafhankelijke positie en wordt daarom niet beïnvloed door meerderheden of minderheden. Dit betekent ook dat de Kerk de taken van de Staat nooit kan overnemen noch haar invloed kan opleggen. Zoals al eerder gezegd is het de Staat die de beslissingen neemt.

Het voorgaande laat ook zien dat een oprechte – niet integralistische⁹ – secularisatie in overeenstemming kan zijn met een democratisch systeem dat al dan niet wordt gekarakteriseerd door dit soort scheiding van Kerk en Staat. Het opleggen van denkbeelden die tegen de christelijke moraal ingaan of het uitsluiten van religieuze overtuigingen zou een vorm van integralistisch secularisme zijn en daarmee neerkomen op het antidemocratische bestel waar Schuman het over had en dat vroeg of laat in tirannie kan vervallen.

LESSEN VAN SCHUMAN VOOR EUROPA VANDAAG

De Europese eenwording vindt haar daadwerkelijke reden van bestaan in het spiritueel en cultureel erfgoed. Schuman noemt het de ziel van Europa. Schumans gedachtewereld komt voort uit een katholieke levensbeschou-

De Europese eenwording vindt haar daadwerkelijke reden van bestaan in het spiritueel en cultureel erfgoed

wing, die onder meer verzoening en effectieve solidariteit met zich meebrengt, ook over de grenzen heen.

De nationale belangen en identiteit moeten volgens Schuman zo veel mogelijk gewaarborgd worden, tenzij deze ingaan tegen de gemeenschapsbelangen. Deze gemeen-

schapsbelangen zullen volgens hem echter op de lange of korte duur ook altijd ten bate van de lidstaten zijn die eerst tegensputterden.

De onderliggende crisis van de huidige EU lijkt veel weg te hebben van een morele crisis, want ook de financiële crisis is uiteindelijk terug te voeren tot een gebrek aan eerlijkheid door het voeren van transacties met fictief geld. Als de moraal die voortvloeit uit het spiritueel en cultureel erfgoed zoek is, kan, net als bij te snelle integratie, aldus Schuman, het hele eenwordingsproces in gevaar komen.

Wat te doen? Al heeft de EU ons enorm veel welvaart en geluk gebracht, en doet zij dat nog steeds in veel lidstaten, toch ervaren we nu een financiële crisis met harde gevolgen. We kunnen wat uit de fles is gekomen en een eigen leven is gaan leiden, niet meer in de fles terugduwen. We kunnen gedane zaken niet meer ongedaan maken, daarvoor zijn ze te veel in de maatschappij ingenesteld. We kunnen ook niet besluiten vanaf nu alles te bevriezen, want ook dan breekt ellende uit.

De enige manier die nog overblijft en die in Schumans denktrant te bedenken is, is deze zware wonden van de EU te verbinden en ze proberen te laten genezen met ingrijpende maatregelen, hoe pijnlijk die voor ons ook zijn, bijvoorbeeld die van de bankenunie die Van Rompuy voorstelt, en onderwijl werken aan de moraal van zowel de EU-politici als de EU-inwoners. De méns moet weer centraal staan en niet de economie. De economie is immers een middel tot eenwording, en géén doel van die eenwording.

Het is als het verzorgen van een zwaargewond iemand die tegelijkertijd zowel aan zijn wonden geholpen moet worden als zuurstof moet blijven ontvangen. De zuurstof komt van het spiritueel en cultureel erfgoed en heeft veel weg van deugden als eerlijkheid, wederzijds respect, vriendelijkheid, vergevingsgezindheid, behulpzaamheid, solidariteit, de ander zien staan en samen aan iets moois bouwen. Het zijn de kwaliteiten die ze nu bij

de professionele en amateurvoetbalclubs propageren en willen integreren na de gewelddadige dood van een grensrechter op 3 december 2012. Dit is daarmee een goed voorbeeld voor alle Europeanen om weer gelukkig in wijk, streek, land en continent samen te leven, solidair te zijn en daadwerkelijke inhoud te geven aan democratisch samenleven. Schumans leven en referentiekader zijn hierbij een bron van inspiratie, omdat hij heeft voor-geleefd hoe de mens als sociaal wezen in zijn transcendentie oog heeft voor de ander en geneigd is de deugden van eerlijkheid, vergevingsgezindheid, solidariteit en vele meer, te beleven.

Schumans medicijn voor nu zou, zoals uit zijn levensloop blijkt, liggen bij het toepassen van de sociale leer van de katholieke kerk en bij het geven van menselijke, spirituele en morele vorming aan de jeugd.¹⁰ Zo zou hij van lager tot universitair onderwijs aandacht gegeven hebben aan de deugdenleer, waarbij op de bijzondere scholen extra ingegaan wordt op de desbetreffende christelijke identiteit met de daaruit voortvloeiende moraal. Hij zou bij alle politici en economen de sociale leer van de katholieke kerk onder de aandacht brengen. Dit alles zou leiden tot een democratie waarin ieder mens als sociaal wezen aan zijn eigen roeping vorm kan geven, de vrijheid van de ander respecteert en aangespoord wordt tot effectieve solidariteit.

Noten

- 1 De dreiging van het communisme, van een eventuele Derde Wereldoorlog aan de ene kant, en aan de andere kant de financiële Amerikaanse hulp via het Marshallplan om de slechte economische situatie van na de oorlog weer te herstellen, maakten een daadkrachtig optreden nodig, maar waren zeker niet de reden tot (supranationale) eenwording.
- 2 Jürgen Habermas en Joseph Ratzinger, *Dialectiek van de secularisering. Over rede en religie*. Kampen: Klement/Pelckmans, 2009, p. 22.
- 3 Robert Schuman, *Pour l'Europe* (vierde editie). Genève: Nagel, 2005, pp. 52-54.
- 4 Vgl. Schuman 2005, p. 60: 'La démocratie sera chrétienne ou elle ne sera pas. Une démocratie antichrétienne sera une caricature qui sombrero dans la tyrannie ou dans l'anarchie.'
- 5 Schuman 2005, p. 60: 'Il s'agit de reconnaître l'immense autorité morale de l'Église qui est spontanément acceptée par un très grand nombre de citoyens, et la haute valeur de son enseignement qu'aucun autre système philosophique n'a pu atteindre jusqu'à présent.'
- 6 Vgl. Schuman 2005, p. 63: 'L'Église se préoccupe de voir sauvegarder les grands intérêts de la personne humaine: sa liberté, sa dignité, son épanouissement. Elle s'oppose à tout ce qui peut les entraver.'
- 7 Schuman 2005, p. 66: 'La mise en oeuvre de ce vaste programme d'une démocratie généralisée dans le sens chrétien du mot trouve son épanouissement dans la construction de l'Europe.'
- 8 Schuman 2005, pp. 55-56.
- 9 'Integralistische' secularisatie is een secularisatie die van toepassing is op alle gebieden, daar het religieuze element uit haalt en een antireligieuze samenleving bevordert. Zie M. Rhonheimer, *Cristianismo y laicidad. Historia y actualidad de una relación compleja*. Madrid: Rialp, 2009. Zie ook: Lautsi rechtszaak EHRM 03.11.09, n. 30814/06, beschreven in Carla Zoethout, 'Kruisbeelden op openbare scholen in Italië', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 1 (2010), nr. 1, pp. 75-80; en Rafael Serrano, 'El crucifijo

puede estar en la escuela pública', www.acepresa.com (21 maart 2011). Het feit dat een religieus symbool, zoals een kruisbeeld, tot een zaak voor het Europese Hof voor de Rechten van de Mens kan komen, omdat een Italiaanse moeder niet wilde dat haar kinderen in hun klaslokaal met een katholiek religieus symbool werden geconfronteerd, laat al zien dat religieuze symbolen een gevoelige snaar kunnen raken bij degenen die niet geloven. Het aanvankelijke besluit van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in 2009 was ten gunste van het bezwaar van de moeder; het uitein-

delijke besluit in 2011 was echter gelijk aan dat van het Italiaanse Hof van Justitie, dat zei dat het kruisbeeld allereerst als een symbool gezien moest worden dat tot het wezen van de Italiaanse cultuur behoorde. Het Italiaanse Hof stelde vast dat het kruisbeeld meer betekenis had dan de religieuze betekenis, en wees op zijn humanistische boodschap met zijn serie principes en waarden die tot de grondslag van onze democratieën behoort.

- 10 Leo Prick, 'Hoe de *Bildung* verdween uit het onderwijs', *NRC Handelsblad*, 22 november 2012.